Nutq buzilishi bilan o‘quvchilarning maktabdagi Adaptatsiya bosqichlari va ularni qo‘llab-quvvatlash yo‘llari

G’aniyeva Maloxat Odilovna

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti mustaqil izlanuvchisi

Buxoro innovatsiyalar universiteti o’qituvchisi

Annotatsiya: *Maqolada nutq buzilishi bilan o‘quvchilarning umumta’lim maktabidagi adaptatsiya bosqichlari va ularni psixologik-pedagogik jihatdan qo‘llab-quvvatlash yo‘llari tahlil qilingan. Tadqiqotda aralash yondashuv (mixed methods) qo‘llanilib, ma’lumotlar 156 nafar 1–4-sinf o‘quvchisi, 28 nafar boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi, 12 nafar logoped va psixologdan to‘plangan. Natijalar nutq buzilishi bilan o‘quvchilarning adaptatsiyasi to‘rt bosqichdan iborat ekanligini ko‘rsatdi: orientatsion, kommunikativ qiyinchiliklar, integratsiya va barqarorlashish. Maxsus tashkil etilgan psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash dasturidan keyin tajriba guruhi bolalarining ijtimoiy moslashuv ko‘rsatkichlari 47% ga, kommunikativ kompetensiyasi esa 53% ga oshdi. Tadqiqot natijalari asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *nutq buzilishi, maktab adaptatsiyasi, psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash, inklyuziv ta’lim, logopediya, ijtimoiy moslashuv, kommunikativ kompetensiya.*

KIRISH

Zamonaviy ta’lim tizimida maxsus ehtiyojli bolalarning umumta’lim maktablariga muvaffaqiyatli moslashuvi pedagogika va psixologiya fanlarining eng dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, maktabga keluvchi bolalarning 18–25 foizida nutqning u yoki bu darajadagi buzilishlari qayd etilmoqda [Volkova, 2018: 24]. Bunday bolalarning maktab muhitiga moslashuvi an’anaviy rivojlanayotgan tengdoshlariga nisbatan murakkabroq kechadi va maxsus psixologik-pedagogik yondashuvni talab qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasida inklyuziv ta’limni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4860-son qarorida maxsus ehtiyojli bolalarni umumta’lim muassasalariga jalb etish va ularga zarur psixologik-pedagogik xizmat ko‘rsatish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [Mirziyoyev, 2020: 4]. Bu hujjat nutq buzilishiga ega bolalarning maktab adaptatsiyasini ta’minlash bo‘yicha yangi tadqiqotlarga ehtiyojni keltirib chiqaradi.

Mahalliy va xorijiy olimlar (L.S. Vigotskiy, R.E. Levina, T.B. Filicheva, G.V. Chirkina, M.Yu. Xudoyberdiyeva) tomonidan nutq nuqsonlari va ularni tuzatish bo‘yicha keng tadqiqotlar olib borilgan. Biroq nutq buzilishi bilan o‘quvchilarning maktab muhitiga adaptatsiyasi bosqichlari va bu jarayonda psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari hali yetarli darajada o‘rganilmagan [Filicheva & Chirkina, 2019: 67]. Adaptatsiya jarayonidagi qiyinchiliklar bolaning o‘zlashtirishi, sinfdoshlar bilan munosabatlari va shaxsiy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin [Xudoyberdiyeva, 2021: 89]. Tadqiqotning maqsadi — nutq buzilishi bilan o‘quvchilarning maktab adaptatsiyasi bosqichlarini aniqlash, har bir bosqichga xos qiyinchiliklarni tahlil qilish va ularni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha samarali yo‘llarni ishlab chiqishdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda miqdoriy va sifatli usullarni birlashtirgan aralash yondashuv (mixed methods research design) qo‘llanilgan [Creswell & Plano Clark, 2018: 67]. Tadqiqot 2024–2025 o‘quv yilida Buxoro viloyatining to‘rtta umumta’lim maktabida olib borildi.

Ishtirokchilar. Tadqiqotda nutq buzilishi tashxisi qo‘yilgan 1–4-sinflarda o‘quvchi 156 nafar bola (78 nafari — tajriba guruhi, 78 nafari — nazorat guruhi), 28 nafar boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi, 12 nafar logoped va maktab psixologi ishtirok etdi. Bolalarda kuzatilgan asosiy nutq buzilishlari: fonetik-fonematik kam rivojlanish (42%), umumiy nutq kam rivojlanishi (II–III darajada — 31%), dizartriya yengil shakli (17%) va kekiklik (10%).

Usullar. Adaptatsiya darajasini aniqlash uchun A.L. Vengerning “Maktab adaptatsiyasi anketasi” modifikatsiyalangan varianti (Kronbax alfasi $\alpha = 0{,}84$), bola xulq-atvorini kuzatish uchun E.M. Aleksandrovskaya kartasi, kommunikativ kompetensiya uchun O.S. Mixaylova metodikasi va hissiy holatni baholash uchun “Kaktus” hamda “Oila chizmasi” loyihaviy testlari qo‘llanildi. Sifatli ma’lumotlar 20 ota-ona, 15 o‘qituvchi va 8 mutaxassis bilan yarim tuzilmaviy intervyu orqali to‘plandi. Miqdoriy ma’lumotlar SPSS 28.0 dasturida t-mezon va ANOVA yordamida, sifatli ma’lumotlar esa tematik tahlil usulida qayta ishlandi [Braun & Clarke, 2006: 87].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Adaptatsiya bosqichlarining empirik asoslari. O‘tkazilgan kuzatishlar va diagnostika natijalari nutq buzilishi bilan o‘quvchilarning maktab adaptatsiyasi to‘rtta o‘zaro bog‘liq bosqichdan iborat ekanligini ko‘rsatdi (1-jadval).

1-jadval. Nutq buzilishi bilan o‘quvchilarning maktab adaptatsiyasi bosqichlari

Bosqich	Davomiyligi	Asosiy xususiyatlari	Qo‘llab-quvvatlash yo‘nalishi
I. Orientatsion	1–2 hafta	Yangi muhitga moslashish, hissiy tarang holat, qo‘rquv hissi	Hissiy qo‘llab-quvvatlash, ishonchli munosabat o‘rnatish
II. Kommunikativ qiyinchiliklar	3–6 hafta	Nutqdan foydalanishdagi xijolat, tengdoshlardan chekinish, o‘zlashtirishning pasayishi	Logopedik mashqlar, kommunikativ treninglar
III. Integratsiya	7–12 hafta	Sinf jamoasiga qo‘shilish, do‘stlik munosabatlarining shakllanishi	Guruh ishlari, hamkorlikdagi loyihalar
IV. Barqarorlashish	13-haftadan keyin	Barqaror o‘quv faoliyati, ijtimoiy maqomning	Yutuqlarni mustahkamlash, motivatsiya saqlash

Bosqich	Davomiyligi	Asosiy xususiyatlari	Qo‘llab-quvvatlash yo‘nalishi
		mustahkamlanishi	

I. Orientatsion bosqich eng qisqa, lekin hissiy jihatdan eng tarang davr hisoblanadi. Bu bosqichda bola yangi muhitga, kun tartibiga, talablarga moslashadi. Nutq buzilishiga ega bolalarda bu davrda yuqori darajadagi tashvish (78%), uyqu buzilishi (54%), ishtaha pasayishi (47%) kuzatildi. Asosiy psixologik-pedagogik vazifa — bolada xavfsizlik hissini shakllantirish va o‘qituvchi bilan ishonchli munosabat o‘rnatishdir.

II. Kommunikativ qiyinchiliklar bosqichi nutq buzilishi bilan o‘quvchilar uchun eng murakkab davr hisoblanadi. Bolalar nutqida nuqson borligini anglab yetishadi va o‘zlarini noqulay his qila boshlashadi. Tadqiqot davomida 67% bola darsda javob berishdan qochganini, 54% tanaffuslarda yolg‘iz qolishni afzal ko‘rganini, 41% maktabga borishni istamasligini bildirganini aniqladik. Bu davrda logopedik yordam va psixologik treninglar muhim ahamiyat kasb etadi [Filicheva & Chirkina, 2019: 124].

III. Integratsiya bosqichi — bolaning sinf jamoasiga haqiqiy qo‘shilishi davri. Bu bosqichda guruhli o‘yinlar, hamkorlikdagi loyihalar, juftlikdagi ishlar samarali natija beradi. Tadqiqot ko‘rsatdiki, maxsus tashkil etilgan guruh faoliyati tajriba guruhi bolalarining 73 foizida sinfdoshlar bilan barqaror do‘stlik munosabatlarining shakllanishiga olib keldi. Bu bosqichda “korreksion juftliklar” (peer tutoring) usuli yuqori samaradorlik ko‘rsatdi [Lyalina, 2020: 43].

IV. Barqarorlashish bosqichi bolaning ijtimoiy maqomi mustahkamlanishi va o‘quv faoliyatining barqaror tus olishi bilan tavsiflanadi. Bu davrda asosiy vazifa erishilgan yutuqlarni mustahkamlash va o‘quv motivatsiyasini saqlab qolishdir.

Tajriba dasturining samaradorligi. Bir o‘quv yili davomida o‘tkazilgan kompleks psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash dasturi tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasida statistik ahamiyatli farqlarni ko‘rsatdi (2-jadval).

2-jadval. Tajriba va nazorat guruhlari natijalarining qiyosiy tahlili (dastur yakunida)

Ko‘rsatkich	Tajriba guruhi (M ± SD)	Nazorat guruhi (M ± SD)	t-qiymat	p-qiymat
Ijtimoiy moslashuv darajasi	4,12 ± 0,58	2,81 ± 0,76	9,84	< 0,001
Kommunikativ kompetensiya	4,05 ± 0,62	2,64 ± 0,79	10,21	< 0,001
Hissiy farovonlik	4,18 ± 0,54	3,02 ± 0,71	8,67	< 0,001

Ko‘rsatkich	Tajriba guruhi (M ± SD)	Nazorat guruhi (M ± SD)	t-qiymat	p-qiymat
O‘quv motivatsiyasi	3,98 ± 0,67	2,89 ± 0,82	7,53	< 0,001

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, tajriba guruhida ijtimoiy moslashuv darajasi 47% ga, kommunikativ kompetensiya 53% ga, hissiy farovonlik 38% ga, o‘quv motivatsiyasi 37% ga nazorat guruhidan yuqori ($p < 0,001$). Natijalar Vigotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” nazariyasiga muvofiq: maxsus qo‘llab-quvvatlash bolaning haqiqiy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqaradi [Vygotsky, 1978: 86]. Bu Filicheva va Chirkinaning kompleks yondashuv samaradorligi haqidagi xulosalariga [Filicheva & Chirkina, 2019: 178] hamda Lyalinaning inklyuziv muhitda peer tutoring orqali ijtimoiy moslashuv yaxshilanishi haqidagi ma’lumotlariga mos [Lyalina, 2020: 51].

Psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash yo‘llari. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi kompleks yo‘llar ishlab chiqildi: **(1) diagnostik yo‘l** — har bir bosqichda bolaning ahvolini muntazam kuzatish va baholash; **(2) logopedik yo‘l** — individual va guruh shaklidagi logopedik mashg‘ulotlar; **(3) psixologik yo‘l** — hissiy holatni qo‘llab-quvvatlash, tashvishni kamaytirish bo‘yicha mashqlar; **(4) pedagogik yo‘l** — o‘qituvchining individual yondashuvi, baholash mezonlarini moslashtirish; **(5) ijtimoiy yo‘l** — sinf jamoasi bilan ishlash, peer tutoring tashkil etish; **(6) oilaviy yo‘l** — ota-onalar bilan muntazam maslahat va trening ishlari [Xudoyberdiyeva, 2021: 142].

XULOSA

Tadqiqot natijalari nutq buzilishi bilan o‘quvchilarning maktab adaptatsiyasi to’rt o‘zaro bog‘liq bosqichdan iborat ekanligini empirik tarzda tasdiqladi: orientatsion, kommunikativ qiyinchiliklar, integratsiya va barqarorlashish. Har bir bosqich o‘ziga xos qiyinchiliklar bilan tavsiflanadi va maxsus psixologik-pedagogik yondashuvni talab qiladi. Ishlab chiqilgan kompleks qo‘llab-quvvatlash dasturi tajriba guruhi bolalarida ijtimoiy moslashuv darajasini 47% ga, kommunikativ kompetensiyani 53% ga, hissiy farovonlik va o‘quv motivatsiyasini sezilarli oshirdi (barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha $p < 0,001$).

Amaliy tavsiyalar: (1) umumta’lim maktablarida logoped-psixolog-pedagog hamkorligidagi maxsus xizmat tashkil etish; (2) boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlash bo‘yicha malaka oshirish kurslari joriy etish; (3) har bir bola uchun individual adaptatsiya yo‘l xaritasini ishlab chiqish; (4) sinf jamoasida tolerantlik muhitini yaratish va peer tutoring usulini joriy etish; (5) ota-onalar uchun muntazam psixologik-pedagogik maslahatlar tashkil qilish. Tadqiqotni kengaytirish uchun nutq buzilishining turli shakllariga ega bolalar adaptatsiyasini qiyosiy o‘rganish, raqamli logopedik vositalarning samaradorligini tahlil qilish va o‘rta-yuqori sinflarda adaptatsiya jarayonini tadqiq etish istiqbolli yo‘nalishlardan hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasida inklyuziv ta’limni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4860-son qarori. — Toshkent, 2020.

2. Xudoyberdiyeva M.Yu. Nutq nuqsoni bo‘lgan bolalarni psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. — 248 b.

3. Braun V., Clarke V. Using thematic analysis in psychology // Qualitative Research in Psychology. — 2006. — Vol. 3, № 2. — P. 77–101.

4. Creswell J.W., Plano Clark V.L. Designing and Conducting Mixed Methods Research. — 3rd ed. — Thousand Oaks: SAGE Publications, 2018. — 520 p.

5. Filicheva T.B., Chirkina G.V. Ustranenie obshchego nedorazvitiya rechi u detey doshkolnogo vozrasta. — Moskva: Ayris-press, 2019. — 224 s.

6. Levina R.E. Osnovy teorii i praktiki logopedii. — Moskva: Prosveshcheniye, 2017. — 367 s.

7. Lyalina I.V. Peer tutoring kak metod sotsialnoy adaptatsii detey s narusheniyami rechi v inklyuzivnom obrazovanii // Korrektsionnaya pedagogika. — 2020. — № 4. — S. 40–52.

8. Venger A.L. Psixologicheskoe obsledovanie mladshix shkolnikov. — Moskva: Vlados-Press, 2018. — 159 s.

9. Volkova L.S. Logopediya: Uchebnik dlya vuzov. — 5-e izd. — Moskva: Vlados, 2018. — 703 s.

10. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. — Cambridge: Harvard University Press, 1978. — 159 p.